

بازخوانی عملکرد مناره با تکیه بر مضامین موجود در آیات کتیبه‌های قرآنی؛ نمونه موردی: مناره‌های شیوه رازی در ایران

رضا رحیم‌نیا*، ناهید هلاکوئی**، سجاد مؤذن***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۱/۱۸

چکیده

مناره‌ها از آثار معماری ایرانی هستند که علی‌الخصوص در شیوه رازی نمونه‌های ارزشمندی از آنها وجود دارد. پس از ورود اسلام، اندیشه‌های مذهبی در ساخت و تزئین مناره‌ها تأثیرگذار و در مضامین و مفاهیم کتیبه‌های آن‌ها متبلور گشته است. در این میان کتیبه‌های قرآنی موجود بر این مناره‌ها می‌توانند یکی از منابع مهم برای درک و بررسی دیدگاه‌های مذهبی و اعتقادی مردم و معماران و همچنین عملکرد آنها باشند. این دیدگاه‌ها کمتر در تدقیق عملکرد آثار معماری مورد توجه قرار گرفته است. با این توضیح مطالعه پیش رو تلاش دارد تا با بررسی کتیبه‌های مناره‌های شیوه رازی در ایران، ضمن توجه به آیات قرآنی، مفاهیم بکار رفته در آن‌ها را شناسایی و تحلیل نماید. در این راستا چسبته ارتباط بین مفاهیم یا مضامین آیات قرآنی موجود در کتیبه‌های مناره‌های شیوه رازی و عملکرد آن‌ها سؤال اصلی پژوهش را شکل داده است. در این مطالعه علاوه بر شناسایی مناره‌های شیوه رازی و دسته‌بندی کتیبه‌های آن‌ها، تحلیل مضامین کتیبه‌های قرآنی در جهت بازخوانی کاربردی مناره هدف اصلی مقاله است. پژوهش حاضر تلاش دارد مفاهیم موجود در این آیات را استخراج، دسته‌بندی و پرکاربردترین مفاهیم را شناسایی و تحلیل کند. جهت دستیابی به این هدف کتیبه‌های قرآنی مناره‌های شیوه رازی که غالباً سلجوقی هستند، به صورت کتابخانه‌ای و میدانی شناسایی و در جهت تدقیق متن کتیبه برخی از مناره‌های مذکور بازدید شده‌اند. پس از مستندسازی کتیبه‌ها و شناسایی آیات آن‌ها، به روش تفسیری - تحلیلی (تحلیل محتوی) متن آیات مورد تحلیل قرار گرفتند. بر اساس مطالعات انجام شده، تکرار مفاهیم «بیان صفات دعوت‌کنندگان به سوی خدا»، «توحیدی» و «بیان صفات خداوند» در آیات کتیبه‌های مناره قابل توجه است. در نتیجه آیات این کتیبه‌ها بیشتر به دو موضوع کلی «نشانه» و «هدایت» پرداخته‌اند که با توجه به آن‌ها می‌توان عملکرد مناره را «رسانه‌ای برای هدایت» دانست.

کلمات کلیدی: معماری ایران، شیوه رازی، سلجوقی، مناره، عملکرد، کتیبه قرآنی

مقدمه

معماری اسلامی در طول تاریخ در برگزیده دیدگاه‌ها، توانمندی‌ها و خلاقیت‌های هنرمندان مسلمان است و همچنین با نقش‌ها، کتیبه‌ها و رنگ‌ها، محیطی با خلوص معنوی پدید آورده است. در این میان بی‌شک هیچ چیز به اندازه تزئینات در معماری، نمی‌تواند رسالت تفکر و ذوق هنری را به نمایش بگذارد زیرا اگر فرم برای معماران و باستان‌شناسان و طراحان جالب باشد ممکن است برای عامه مردم قابل درک نباشد ولی همین تزئینات است که در نگاه اول بیننده را به خود جلب می‌نماید. بنابراین در طول چهارده قرن سابقه هنرهای اسلامی، تزئینات از اهمیت خاصی برخوردار بوده و در تمامی دوران اسلامی، هنرمندان در توسعه و تکامل آن از هیچ کوششی دریغ نورزیده‌اند (بلر، ۱۳۹۴؛ Grabar 1988). در این میان یکی از بازه‌های زمانی شاخص بین قرن ۳ تا ۷ هجری قمری است. این بازه از آل‌زیار شروع و با آل‌بویه، سلجوقیان، اتابکان و خوارزمشاهیان ادامه پیدا می‌کند و تحت عنوان شیوه رازی از آن یاد شده است (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۱۵۸). در شیوه رازی اوج شکوفایی و نقطه بارز دوره سلجوقی است. در این دوره علی‌الخصوص استفاده از آجر، تزئینات و کتیبه‌های آجرکاری قابل توجه است (اتینگهاوزن، ۱۹۹۹؛ شکفته و دیگران، ۱۳۹۴: ۸۵-۸۶). همچنین پرداختن به هنر کتیبه‌نگاری یا خوشنویسی و استفاده از کتیبه‌هایی با انواع خطوط از ابتدای همین دوره مرسوم شد (حاجی‌زاده باستانی و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۳۴). این کتیبه‌ها خصوصاً در دوره اسلامی در بدنه اغلب آثار معماری شکل گرفته است.

مناره‌ها به‌عنوان یکی از آثار معماری از این موضوع مستثنی نبوده‌اند. پایه و اساس شکل‌گیری مناره به دوره پیش از اسلام برمی‌گردد که در طول دوران اسلامی مسیر تکامل خود را پیموده است (Bloom, 2013). در این مسیر، یکی از دوران درخشان ساخت مناره در ایران بعد از اسلام و مربوط به شیوه رازی و غالباً سلجوقی است. در این دوره علاوه بر اینکه ساخت مناره نسبت به قبل رواج بیشتری داشته، از نظر تکنیک ساخت، فرم و تزئینات نیز مناره‌ها به شکوفایی رسیدند (هیلن براند، ۱۳۸۶: ۱۹۲-۱۹۶). تزئینات مناره‌ها نیز اغلب شامل نقوش و کتیبه‌های آجری است، البته در موارد محدود استفاده از کاشی به‌صورت نگین در این آجرکاری و کتیبه‌ها دیده می‌شوند؛ هرچند مناره‌هایی از این دوره وجود دارد که فاقد کتیبه و یا حتی نقوش تزئینی هستند. در کتیبه‌های این مناره‌ها جدای از زیبایی بصری، متن کتیبه نیز می‌تواند حاوی مفاهیمی باشد که انعکاس‌دهنده شرایط اجتماعی، مذهبی و فرهنگی زمان نگارش آن‌هاست.

با این توضیح، هدف اصلی در این مطالعه بررسی کتیبه‌های قرآنی در مناره‌های شیوه رازی، دسته‌بندی و درک مضامین آیات آن‌ها در جهت تدقیق بُعد عملکردی مناره است. اهمیت پرداختن

به این موضوع از آن جهت است که اکثر پژوهش‌های انجام شده بر روی مناره‌ها پیرامون زیبایی‌شناسی، عناصر تزئینی و نقوش بوده و کمتر به مفاهیم کتیبه‌ها پرداخته شده است. این در حالی است که کتیبه‌های بناهای تاریخی بخصوص کتیبه‌های قرآنی می‌تواند یکی از منابع مهم جهت بررسی تفکرات مذهبی، باورها و اعتقادات در یک زمان و دوره خاص و یا حتی موضوع عملکرد باشند. در موضوع مناره‌ها همواره عملکرد مورد بحث بوده، بنابراین بررسی مفهوم آیات موجود در کتیبه‌های قرآنی، علاوه بر درک این تفکرات و باورهای مذهبی، به حل مناقشه محققین درباره عملکرد آن‌ها نیز کمک خواهد کرد.

منار، مناره و عملکرد

با توجه به مقدمه ارائه شده، یکی از اولین مباحث قابل توجه، واژه منار و مناره و همچنین مواجهه دیگر پژوهشگران با موضوع کاربری این عنصر معماری است. مرور تعاریف مرتبط، اشارات موجود در متون دینی و موضوع کاربری مواردی است که در این باب قابل بحث هستند^۱. آنچه در ادامه مرور شده مقدمه ورود به موضوع مقاله را فراهم آورده است.

«منار» یا «مناره» در لغت و تعریف اشاره شده در دهخدا (۱۳۷۷) به معنای نشانی است که در راه از سنگ و خشت برپا کنند و ظاهراً وجه تسمیه آن این است که سابق، برای راه یافتن مسافران چراغی بر مناره می‌افروختند. فرهنگ نظام نیز در این باره می‌گوید: «منار - مناره: جای نور، برج ماندی که در مسجد سازند و مؤذن بر بالای آن اذان می‌گوید، نیز ستون یا برج ماندی که برای نشان راه و سرحد سازند» (داعی‌الاسلام، ۱۳۶۶: ج ۵، ۲۲۵). همچنین در «منتهی‌الارب» در ذیل واژه «نور» به‌عنوان چراغ پایه و جای اذان گفتن (صفی پوری، ۱۳۹۸: ۱۲۸۴) و در «ملخص اللغات» علاوه بر آن به‌عنوان معلوم نیز آمده است (خطیب کرمانی، ۱۳۶۲: ۱۰۲).

هرچند اصل کلمه «مناره» در قرآن نیامده و تنها ماده اصلی آن (نور) در قرآن مورد اشاره بوده؛ اما در نهج‌البلاغه و احادیث اسلامی این واژه تکرار شده است. واژه «مناره» در نهج‌البلاغه چندین بار آمده که در جهت معنا و موارد کاربرد آن، برداشت‌های مفهومی و واژگان همراه با منار در خطبه‌ها و نامه‌ها قابل توجه هستند. نشانه‌های پرهیزگاری^۲، نشانه‌های دین^۳، نشانه‌های هدایت^۴، چراغ هدایت^۵، نشانه‌های روشن به سمت توحید^۶، نمونه‌هایی از آن‌ها است. در دیگر متون اسلامی نیز واژه منار در اشاره به امامان و اهل‌بیت به‌عنوان نماد هدایت‌کنندگان (نقوی قائنی، ۱۳۷۸: ۲۳۲) و نشانه‌های اسلام دیده می‌شود (نجفی، ۱۳۸۱: ۶۴-۶۶). همچنین با عنوان راهنما و نشانه برای مردم (مجلسی و دیگران، بی‌تا: ۲) و نشانه‌های زمین (ابن منظور و دیگران، ۱۴۱۹: ۳۲۲) نیز از آن یاد شده است.

انجام گرفته است. با توجه به مسئله مورد بحث در این مطالعه، موضوعاتی مثل "مناره"، "کتیبه‌ها" و "مضامین آیات" موارد اصلی مورد بحث هستند. بررسی در مطالعات پیشین نشان می‌دهد می‌توان پژوهش‌های مرتبط را در چهار گروه اصلی دسته‌بندی کرد (تصویر ۱). دسته اول منابع اصیل مرتبط با بررسی و معرفی مناره‌هاست. یکی از محققین شاخص که اختصاصاً به موضوع مناره‌ها پرداخته، جانانان بلوم (Jonathan M. Bloom) است. وی همراه با پژوهش‌های گسترده درباره مناره‌ها دو کتاب ارزشمند در این باره تألیف کرده است (Bloom, 1989: 2013). همچنین اشاره می‌کند یکی از پیشگامان بررسی متن کتیبه‌ها که به طور خاص به آثار معماری برخی کشورهای عربی حوزه مدیترانه (مانند مصر و سوریه) پرداخته، مکس ون برخم (Max van Berchem) است. جانانان بلوم (Bloom, 2013: 7; 1991: 55) معتقد است وان برخم به تاریخ و ریشه مناره‌ها در جهان اسلام پرداخته و معتقد بوده که برای درک بهتر توسعه مناره به‌عنوان شکلی در معماری اسلامی، باید جنبه‌های فلسفی، رسمی و عملکردی آن را جداگانه بررسی کرد. در کنار این محققین افراد دیگری مثل ارنست دیز (Ernst Diez)، کرسول (Creswell)، باتلر (Butler)، استرزیگوسکی (Strzygowski) و گروهی دیگر از محققین نیز درباره تاریخچه و شکل‌گیری مناره مطلب نوشته‌اند (Bloom, 2013: 7-45). این پژوهش‌ها توسط محققین دیگر (پروجازکا، ۱۳۷۳؛ گروه و دیگران، ۱۳۸۰) ادامه پیدا کرده است. برخی از پژوهشگران نیز در کنار دیگر عناصر معماری، مناره‌ها را در دوره‌های تاریخی مختلف (سلجوقی، ایلخانی و تیموری) مورد مطالعه قرار داده‌اند (هیلن براند، ۱۳۸۶؛ حاتم، ۱۳۷۹؛ ویلبر، ۱۳۹۳؛ ویلبر و گلمبک، ۱۳۷۴).

تصویر ۱: دسته‌بندی مطالعات مرتبط با موضوع

دسته دوم پژوهش‌هایی است که بصورت موردی به یک مناره و یا مناره‌های یک منطقه یا شیوه خاص پرداخته و موضوعاتی مثل تاریخ‌نگاری، موقعیت قرارگیری، ابعاد و اندازه‌ها، تزیینات و متن کتیبه‌ها را ارائه یا تطبیق داده‌اند. علاوه بر منابعی مثل گدار (۱۳۸۷) و هنرفر (۱۳۴۴) که مجموعی از مناره‌ها را در منطقه یا محدوده‌ای خاص (اصفهان) معرفی کرده‌اند، بعنوان نمونه رحیمی آریایی و دیگران (۱۳۹۷) نیز گونه‌شناسی شکلی

در موضوع مناره و کاربری آن، برخی از پژوهشگران مانند جانانان بلوم^۲ (Bloom, 2013: 17-20)، هیلن براند^۱ (۱۳۸۶: ۱۶۹)، حاتم^۳ (۱۳۷۹: ۴۹) و زمانی^۱ (۱۳۵۱: ۶۹) معتقد هستند بین مناره و عملکرد آن برای گفتن اذان (مأذنه) ارتباطی وجود ندارد و با توجه به ارتفاع بلند، مناره نمی‌تواند محلی برای گفتن اذان باشد در نتیجه بیشتر تزیینی و به‌عنوان هدایت‌کننده و دلیلی بر اهمیت مسجد هستند. در همین باره بلوم مناره را نماد اسلام و نشان مسجد در دوران اسلامی (Bloom, 2013: 17-20) و کرسول دلیل خلق منار را دعوت به نماز (Bloom, 1991: 55-58) می‌داند. همچنین گرابار آن را نماد یک حضور اسلامی می‌داند که در درجه اول برای مخاطبان غیرمسلمان در نظر گرفته شده (Grabar, 1988) و هیلن براند (۱۳۸۶: ۱۶۹-۱۷۷) آن را علامت، نشانه و نمادی از اسلام دانسته است؛ البته وی با دیدگاه گرابار - که مناره‌های ابتدایی بدین منظور استقرار یافتند تا به نوعی بتوانند به غیر مسلمانان بومی نشان دهند که دین جدید قادر به ابداع معماری تاریخی و با عظمتی برای خود است - هم عقیده است.

در مجموع اگرچه واژه‌شناسی تفسیری بحث مفصلی است ولی مرور اولیه تعاریف اشاره شده نشان می‌دهد که تمام آنها یک محتوای موضوعی مشخص را دنبال می‌کنند. نکته ملحوظ در این موارد، اشاره به «نشانه» و موضوع «هدایت» است. بررسی مفهومی کاربرد این واژه در دیگر متون اسلامی نیز تکرار این دو مفهوم (نشانه و هدایت) را تأیید می‌کنند. در این بین پژوهشگران معماری اسلامی نیز مناره‌ها را بعنوان نشانه، هدایت‌کننده و دلیلی بر اهمیت مسجد، نماد اسلام و نشان مسجد مورد توجه قرار داده‌اند. این در حالی است که در عین وجوه اشتراک، تفاوت‌های محدودی نیز در موضوع کاربری مناره‌ها مشهود است. همین موضوع سبب شد تا بازخوانی حاضر تلاش کند علاوه بر نگاهی به مطالعات موجود، با تکیه بر کتیبه‌ها و مضامین آیات به کار رفته در آن‌ها، نقاط اشتراک را در موضوع کاربری مورد توجه ویژه قرار دهد.

پرسش‌های تحقیق

در مجموع مقاله پیش رو در جهت پاسخگویی به پرسش‌های زیر شکل گرفته است:

- ۱- در کتیبه مناره‌های شیوه رازی، آیات قرآنی موجود چیست و به چه مفاهیمی پرداخته‌اند؟
- ۲- چه ارتباطی بین مفاهیم یا مضامین آیات قرآنی موجود در کتیبه‌های مناره‌های شیوه رازی و عملکرد آن‌ها وجود دارد؟

پیشینه تحقیق

در موضوع مناره‌ها پژوهش‌های متنوع و با نگاه‌های مختلف

کتیبه‌ها در مساجد و مناره‌های شیوه رازی و آذری را در استان اصفهان مدنظر و در نهایت به دسته‌بندی کتیبه‌های آنها پرداخته‌اند. همچنین آزاد (۱۳۹۳) سه مناره مهم سلجوقی را در قالب یک مطالعه تطبیقی با هم مقایسه کرده و در نهایت ویژگی‌های ساختاری و تزئینی آن‌ها را با هم تطبیق داده است. مخلصی (۱۳۹۰)، عالمی و دیگران (۱۳۹۸) و حاتم و استیری (۱۳۸۸) نیز هر کدام یکی از مناره‌های شاخص (به ترتیب مناره گلپایگان، مناره مسجد جامع کاشان و مناره خسروگرد سبزوار) را بصورت موردی بررسی کرده‌اند. در دو مورد اول تنها ویژگی‌های تاریخ‌شناسانه و معماری آن‌ها مورد توجه قرار گرفته و در نمونه آخر تزئینات اجرکاری مناره مورد موشکافی قرار گرفته است. این دسته از مطالعات اغلب به استخراج دقیق نقوش یا متن کتیبه‌های کار شده و در برخی موارد نیز گونه‌شناسی آن‌ها پرداخته‌اند.

دسته سوم مطالعاتی است که با موضوع بررسی کتیبه‌ها در ابنیه تاریخی، موردتوجه پژوهشگران قرار گرفته است (بلر، ۱۳۹۴، قوچانی، ۱۳۶۷). این کتیبه‌ها با دیدگاه‌های مختلفی مطالعه شده‌اند. ساده‌ترین پژوهش‌ها در این زمینه مربوط به مطالعاتی است که متن کتیبه‌های یک بنا را با مطالعات کتابخانه‌ای و یا خوانش میدانی استخراج و معرفی کرده (شایسته‌فر، ۱۳۸۷) و یا کتیبه‌های تزئینی در دو یا چند بنا با هم مقایسه شده‌اند (رضازاده اردبیلی و دیگران، ۱۳۹۷). عده‌ای نیز با نگاهی دقیق‌تر کتیبه‌های یک بنا را چه از لحاظ ساختار گرافیکی و چه محتوا مورد بررسی قرار داده و یا به‌صورت موردی یا انتقادی به خوانش دقیق کتیبه بنایی خاص همت گمارده‌اند. نمونه‌ای از خوانش کتیبه‌ها در مسجد جامع زواره (صالحی‌کاخکی و دیگران، ۱۳۹۱)، مناره فیروزآباد بردسکن (کارگری آریان و دیگران، ۱۴۰۰) و مناره مسجد جامع دامغان (عدل، ۱۳۶۱) قابل توجه هستند. در این میان برخی پژوهشگران نگاهی متفاوت داشته، ظاهر و متن کتیبه‌ها را کنار گذاشته، مفهوم و مضمون کتیبه‌های قرآنی را هدف پژوهش خود قرار داده‌اند. بررسی مفاهیم کتیبه‌های محراب‌های ایلخانی (شکفته، ۱۳۹۴) و یا کتیبه‌های ورودی‌ها و محراب‌ها در مسجد جامع اصفهان (قاسمی سیچانی و دیگران، ۱۳۹۶) و دسته‌بندی مفاهیم آن‌ها نمونه‌هایی از این موارد هستند.

علاوه بر سه دسته اشاره شده، مطالعات بسیار محدودی نیز اگرچه اسماً مفهوم کتیبه‌های مناره‌ها و به طور خاص مناره‌های عصر سلجوقی را مورد توجه قرار داده‌اند ولی یا دقت کافی در مستندکردن آیات نداشته‌اند، یا تعداد مناره‌های بررسی شده محدود بوده است و یا اینکه تنها آیات را معرفی کرده و تحلیل دقیقی بر مفاهیم آیات صورت نگرفته است. این مطالعات دسته چهارم را تشکیل می‌دهند که به ظاهر ارتباط نزدیک‌تری با موضوع این مطالعه دارند. فرخی و اکبری (۱۳۹۲) مضمون

کتیبه‌های پنج مناره خراسان را مورد بررسی قرار داده‌اند. این در حالی است که برخی از مناره‌های مورد بررسی در این پژوهش فاقد کتیبه قرآنی بوده و یا کتیبه قرآنی آن بررسی نشده است. در نتیجه اغلب مطالعه محدود به کتیبه‌های با نام بانی، اسماء متبرکه و شهادتین است و بنابراین مضمون خاصی از کتیبه‌های مورد بررسی استخراج نشده است. همچنین پورشعبانیان (۱۳۹۹) نیز برخی مناره‌های شاخص در دوره‌های مختلف را بررسی کرده و در نهایت بیشتر یک مستندسازی از آیات قرآنی موجود در کتیبه‌ها ارائه داده است. ساریخانی و دیگران (۱۳۹۴) تعدادی از مناره‌های سلجوقی را معرفی و در بخشی از مقاله آیات کتیبه‌های آنها را آورده است. در این مطالعه در یک جمع‌بندی کلی - بدون تفسیر و تحلیل مفاهیم آیات - اشاره شده که آیات کتیبه‌ها به صفات مطلق و تأکید بر حاکمیت قدرت خداوند بر هستی اشاره داشته‌اند. این نتیجه‌گیری بدون توجه به اصلی‌ترین آیات مورد استفاده در کتیبه‌هاست. همچنین علاوه بر اینکه مناره‌ها را ستونی بین آسمان و زمین نامیده، اشاره کرده که بین مضامین کتیبه‌های دینی و ارتفاع مناره ارتباط مستقیم وجود دارد.

بررسی‌ها نشان می‌دهد مطالعات انجام شده متمرکز بر تعداد محدودی از مناره‌های دوره سلجوقی است؛ دقت کافی در مستندسازی کتیبه‌های مناره‌ها انجام نشده و مفاهیم مستتر در آیات نیز با یک نگاه تحلیلی و دقیق مورد مطالعه قرار نگرفته است. علاوه بر این ارتباط بین مضامین آیات و عملکرد یک اثر تاریخی بعنوان یک موضوع خاص در مطالعات پیشین دیده نمی‌شود. آنچه در این پژوهش ارائه خواهد شد تلاش دارد با نگاهی دقیق علاوه بر معرفی و مستندکردن اولیه مناره‌های کتیبه‌دار در شیوه رازی و کتیبه‌های آن‌ها، ضمن شناسایی آیات قرآنی موجود در کتیبه‌ها، مضامین آیات استفاده شده را با یک ساختار منطقی بررسی و تحلیل کند. بررسی مفاهیم آیات موجود در این کتیبه‌ها و دسته‌بندی مفهومی آنها می‌تواند راهنمایی برای تجمیع نظرات و همچنین پاسخگویی به برخی ابهامات موجود درباره عملکرد مناره‌ها باشد.

روش تحقیق

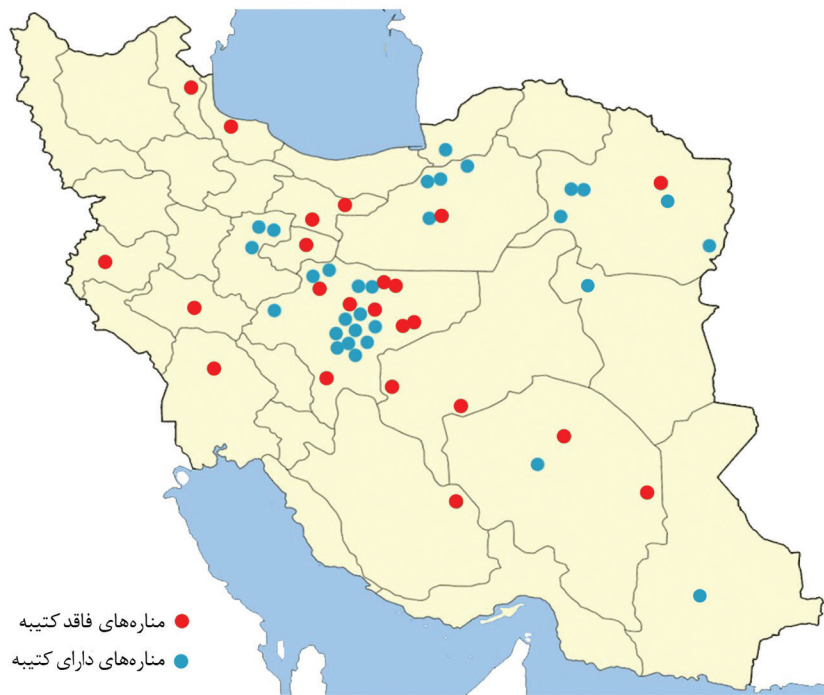
برای رسیدن به پاسخ سؤالات مطرح شده رویکرد کلی اتخاذ شده برای این پژوهش «استقرائی - قیاسی» است؛ که تحلیل‌ها با تکیه بر «تحلیل محتوا»^۱ و در قالب یک مطالعه کیفی شکل گرفته است. در مرحله اول با استناد به دو منبع (آزاد، ۱۳۹۳؛ کیانی، ۱۳۸۵)، لیست اولیه ۵۳ مناره مربوط به شیوه رازی که موجود هستند، استخراج شد. معیار انتخاب این نمونه‌ها مستند بر اشاره آنها در لیست این دو منبع، سلجوقی بودن یا تاریخ بین قرن ۳ تا ۷ هجری قمری (شیوه رازی) بوده است. تمام مناره‌هایی

که این ویژگی‌ها را داشته و در جغرافیای فعلی ایران قرار دارند مورد بررسی قرار گرفته است.

اطلاعات مربوط به مناره‌ها با بررسی‌های کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری شده و در نتیجه مناره‌های کتیبه‌دار و فاقد کتیبه شناسایی شد. متن کتیبه‌ها نیز در مرحله اول با بررسی متون تاریخی و مطالعات دیگر پژوهشگران استخراج شده ولی در جهت راستی‌آزمایی و تصدیق آنها تمام کتیبه‌ها با پیمایش میدانی یا بررسی‌های دقیق‌تر تأیید و در برخی موارد نیز اصلاح شده است. نکته مورد توضیح اینکه در این مطالعه تنها وضعیت مناره‌ها

در شرایط کنونی مدنظر نبوده و نویسندگان کتیبه‌هایی را که اکنون بر روی مناره موجود نیست ولی در متون تاریخی و اسناد به آنها اشاراتی وجود دارد، نیز مدنظر داشته‌اند^{۱۲}. بر این اساس ۳۰ مناره دارای کتیبه و ۲۳ مناره فاقد کتیبه بودند (تصویر ۲ و جدول ۱). سپس کتیبه‌های مناره در چهار گروه «احداثیه»، «کتیبه قرآنی»، «عبارات مذهبی» و «اسماء» دسته‌بندی شدند. در این میان ۱۴ مناره دارای ۱۶ کتیبه قرآنی بودند که در ادامه با روشی تفسیری-تحلیلی (تحلیل محتوی) مفاهیم آیات استفاده شده در کتیبه‌های قرآنی مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

تصویر ۲: پراکندگی مناره‌های شیوه رازی در ایران

مناره‌های شیوه رازی و کتیبه‌های آنها

بازه زمانی آل‌زیار تا خوارزمشاهیان از دوره‌های شاخص در تاریخ ایران محسوب می‌شوند که تحت عنوان شیوه رازی از معماری آنها

یاد شده است (بیرنیا، ۱۳۸۶: ۱۵۸). در این شیوه، عصر سلجوقی یکی از مهم‌ترین دوره‌ها است که موجب تحولات بسیاری در هنر ایران خصوصاً تزئینات معماری شده است. با توجه به ثبات سیاسی

نام مناره / میل	وضعیت کتیبه	وضعیت مناره
علی، چهل‌دختران، گار، بسطام، برسیان، سین، پامنار زواره، تاریخانه دامغان، مسجد جامع دامغان، گلپایگان، کرات، مسجد جامع زواره، نگار، ساریان، رهروان، نوش‌آباد، میدان ساوه (مسجد سرخ ساوه)، مسجد جامع کاشان، مسجد جامع سمنان، خسروگرد، مسجد جامع گرگان، فیروزآباد بردسکن، زیار، جامع ساوه، پامنار سبزوار، مسجد پاگلدسته، مسجد شش ناو مرکزی (تفرش)، قاسم‌آباد سیستان، مدرسه دومنار طبس، ارسلان جاذب (ایاز)	دارای کتیبه	موجود
گز، خرم‌آباد، مسجد جامع اردستان، مسجد امام حسن اردستان، بازار گسکر، میل نادری (قاوردی)، شعبا، بافران نائین، مسجد جامع نائین، مسجد جامع اردبیل، مسجد جامع قمشه، مسجد فهرج، مسجد ملک کرمان، مسجد جامع نیریز، میدان کهنه قم، مسجد جامع ندوشن یزد، مسجد جامع دماوند، حضرت عبدالعظیم، امامزاده پنجه شاه کاشان، مناره حضرت رضا (ع)، مسجد علاء، مسجد ریجاب، امامزاده عبدالله شوشتر	فاقد کتیبه	

جدول ۱: دسته‌بندی مناره‌های شیوه رازی بر اساس وجود کتیبه بر روی آنها

در قلمرو سلجوقیان هنرمندان و معماران در این دوره شرایط مساعدتری داشته و در نتیجه آثار متعددی را به وجود آوردند (کیانی، ۱۳۷۴: ۵۴). نوآوری معماری شیوه رازی و بناهای سلجوقی، از جمله مناره‌ها نشان‌دهنده تحول معماری، سازه و تزئینات این دوره از تاریخ هنر و معماری است. آنچه اغلب محققان معماری بر آن توافق دارند، این است که مناره‌ها در شیوه رازی (غالباً سلجوقی) یکی از بزرگ‌ترین شاهکارهای این سنت هستند (آزاد، ۱۳۹۳: ۴۶). فرم بیشتر مناره‌های این شیوه شبه-استوانه‌ای و شامل انواع مناره‌های کوتاه و بلند که قسمت بالای آن باریک و ظریف است می‌شود. تزئینات این مناره‌های آجری - با توجه به اینکه هنر آجرچینی پرکار و پر نقش از خصوصیات معماری در این شیوه معماری بوده - عبارت است از نقش‌های آجرکاری تکرار شده، نقوش هندسی، زیگزاگ‌ها، ضربه‌ها، مشبک‌ها، کتیبه‌ها و خطوط کوفی برجسته که مصالح آنها اغلب از آجر و کاشی آبی رنگ بوده و گاهی تمام بدنه را می‌پوشاند یا به منطقه و قسمت‌های هندسی تقسیم می‌شود (حاتم، ۱۳۷۹: ۵۰).

با نگاهی به تنوع تزئینات این مناره‌ها می‌توان گفت که مناره زمینه مناسبی برای اعمال ذوق و سلیقه هنرمندان در هنر آجرکاری این دوره از معماری ایران بوده است. در این میان برخی کتیبه‌های این مناره‌ها علاوه بر معرفی معمار سازنده، هم به‌عنوان عناصر تزئینی و هم عناصر انعکاس‌دهنده دیدگاه‌های مذهبی، اجتماعی و حتی سیاسی زمان خود حائز اهمیت هستند. در این باب هیلن براند (۱۳۸۶: ۱۹۳) معتقد است: «همین تزئینات (تزئینات مناره‌ها) می‌توانستند از طریق کتیبه‌ها راهگشایی به سرمایه عقیدتی باشند». به نظر می‌رسد انتخاب آیات و مفاهیم مستتر در آنها از نگاه سیاسی و عقیدتی و حتی وجوه عملکردی مهم بوده و همین موجب شده که موضوع کتیبه‌های مناره‌ها در این مطالعه کنکاش شود.

در مجموع بررسی وضعیت فعلی کتیبه‌های موجود در مناره‌های شیوه رازی، دو دسته کلی را در آن‌ها نشان می‌دهد: ۱- مناره‌های کتیبه‌دار ۲- مناره‌های فاقد کتیبه (منظور کتیبه در بازه زمانی شیوه رازی است). مناره‌های کتیبه‌دار این شیوه یا تقریباً سالم هستند (به‌عنوان نمونه مناره زیار، برسیان و علی) و یا قسمت‌هایی

از آن‌ها تخریب شده ولی در قسمت‌های باقیمانده کتیبه‌های از این بازه وجود دارد (به‌عنوان نمونه مناره گار، فیروزآباد بردسکن و نگار). علاوه بر این مناره‌هایی نیز وجود دارند که تخریب شده ولی متن کتیبه آن‌ها در منابع تاریخی موجودند (مناره قاسم‌آباد سیستان و طبس). مناره‌هایی که فاقد کتیبه‌اند نیز خود به چند دسته تقسیم می‌شوند: گروه اول از این مناره‌ها تقریباً سالم و فاقد کتیبه (به‌عنوان نمونه: منار مسجد جامع نائین و مسجد جامع نیریز)، گروه دوم قسمت‌هایی از آن‌ها تخریب شده و قسمت‌های باقیمانده نیز فاقد کتیبه در این بازه زمانی هستند (مناره گسگر، مناره مسجد امام حسن اردستان، مناره شعیبا). علاوه بر این گروه سوم نیز شواهدی از شیوه رازی یا سلجوقی داشته ولی در دوره‌های بعد دستخوش تغییر شده، در وضعیت فعلی ظاهری از آن شیوه یا دوره نداشته و فاقد کتیبه‌ای از آن هستند (مناره حرم حضرت عبدالعظیم، مناره حرم امام رضا (ع)، مسجد جامع ندوشن یزد^{۱۳}).

با توجه به بررسی‌های انجام شده کتیبه‌های کار شده بر روی مناره‌های شیوه رازی به چهار گروه اصلی تقسیم می‌شوند: ۱- کتیبه‌های قرآنی ۲- کتیبه‌های با عبارات‌های مذهبی مثل شهادتین، لا اله الا الله، الملک الله، العلم عندالله ۳- کتیبه‌های شامل اسامی همچون الله، محمد و یا اسامی خلفای راشدین ۴- کتیبه‌های احداثیه (شامل نام بانی، سازنده، یا هر دو^{۱۴}، مرمت‌کننده و تاریخ ساخت). در این میان تنها یک کتیبه در این مناره‌ها وجود دارد که به دعا برای طولانی شدن عمر فردی خاص اشاره کرده^{۱۵} و در این دسته‌بندی‌ها نیامده است.

از میان این گروه‌ها در سطح اول کتیبه‌های قرآنی (گروه اول) و در سطح دوم عبارات‌های مذهبی (گروه دوم) می‌توانند انعکاس‌دهنده مفاهیم خاص، تفکرات مذهبی و اجتماعی و حتی عملکرد مناره‌ها در این دوره باشند. کتیبه‌های گروه چهارم فاقد مفاهیم مذهبی بوده و انعکاس‌دهنده اطلاعاتی در مورد تاریخ ساخت، سازنده و بانی اثر هستند. وجود این کتیبه‌ها کمک شایانی به مطالعات تاریخی مناره‌ها خواهند کرد. پراکندگی استفاده از هرکدام از گروه‌های یاد شده در جدول ۲ ارائه شده است^{۱۶}. همان‌طور که مشخص است به ترتیب کتیبه‌های احداثیه، قرآنی، عبارات مذهبی و اسماء در مناره‌ها بیشترین استفاده را داشته‌اند.

ردیف	نام مناره	۱	۲	۳	۴	۵	۶	۷	۸	۹	۱۰	۱۱	۱۲	۱۳	۱۴	۱۵	۱۶	۱۷	۱۸	۱۹	۲۰	۲۱	۲۲	۲۳	۲۴	۲۵	۲۶	۲۷
	ارسلان جانب	*																										
	بسطام	*																										
	برسیان	*																										
	تاریخانه دامغان	*																										
	نگار	*																										
	جامع نیش آباد																											
	مسجد باگلدسته																											
	جامع زواره																											
	پامنا سبزوار																											
	کرات																											
	جامع گرگان																											
	فیروزآباد بردسکن																											
	گلیجان																											
	خسروگرد																											
	جامع سیاه																											
	جامع دامغان																											
	جامع سنجان																											
	جامع کاشان																											
	پامنار زواره																											
	مسجد سنجان																											
	سمن																											
	زهرا																											
	زیار																											
	چهل دختران																											
	سبزبان																											
	علی																											
	کتیبه قرآنی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	کتیبه احداثیه	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*
	اسماء																											
	عبارات مذهبی	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	*

جدول ۲: مناره‌های شیوه رازی و نوع کتیبه‌های استفاده شده در آنها

کتیبه‌های قرآنی (یافته‌های تحقیق)

کتیبه‌ها و آیات قرآنی در تزیین سطوح خارجی و داخلی بناها در دوره اسلامی بیشترین کاربرد را داشته است. این کتیبه‌ها به غیر از زیبایی کلام خداوند، معنای ویژه‌ای برای مسلمانان داشته و دارد که حائز توجه هستند. بی‌گمان اعتقادات مذهبی در بسیاری از مظاهر زندگی مادی و معنوی بشر متظاهر می‌شوند. همانگونه که نجفی (۱۳۸۱: ۶۲) اشاره می‌کند همین که انسان مشغول ساخت چیزی می‌شود، افکار و عقاید او در شکل دهی به مصنوع دخالت داده می‌شوند، امروزه روان‌شناسان برای پی‌بردن به افکار و عقاید انسان‌ها در اعصار گذشته از راه مصنوعات او همانند نوشته‌ها و نقاشی‌ها به مطالعه و بررسی می‌پردازند. از این رو کتیبه‌ها و معنای مستتر در آیات و همچنین محل کتیبه‌ها حائز توجه است. آنچه در ادامه آمده با بررسی موقعیت قرارگیری کتیبه‌های قرآنی بر مناره‌ها آغاز و در ادامه ضمن توجه به آیات موجود در آن‌ها، تلاش کرده تفسیر و مفاهیم موجود در آنها را استخراج نماید.

محل کتیبه‌ها

موقعیت قرارگیری کتیبه‌های قرآنی بر روی مناره‌های شیوه رازی

در جدول ۳ آمده است. توضیح آنکه اگرچه اغلب مناره‌های نام برده شده در این جدول تقریباً سالم هستند، ولی ممکن است بخش‌هایی از بالای برخی از این مناره‌ها (مثل منار نگار) فرو ریخته باشد. بدون شک قسمت‌های تخریب شده که هیچ شواهدی از آن‌ها موجود نیست و اغلب در بالای مناره‌ها بوده‌اند - حتی اگر روزگاری کتیبه قرآنی داشته‌اند - به دلیل اینکه شواهد و مستندات از متن کتیبه آنها موجود نیست قابل بررسی نخواهند بود.

مکان کتیبه‌ها نشان می‌دهد بیشتر کتیبه‌های قرآنی این مناره‌ها در یک سوم بالای مناره‌ها قرار گرفته‌اند. انتخاب این مکان از مناره‌ها برای کتیبه قرآنی به نظر می‌رسد بی‌ارتباط با نوع کتیبه نبوده؛ کما اینکه بیش از نیمی از کتیبه‌های احداثیه در یک سوم پایینی و عبارت‌های مذهبی در یک سوم میانی مناره‌ها قرار گرفته‌اند. به نظر می‌رسد کتیبه‌های قرآنی به دلیل اهمیت و قداست و نمایانی آن‌ها از فاصله دور اغلب در قسمت‌های مرتفع مناره قرار گرفته‌اند. این قرارگیری همچنین می‌تواند با وجه زیبایی‌شناسی مناره از یک طرف و کمتر در دسترس بودن کتیبه نیز در ارتباط باشد.

ردیف	نام مناره	مکان کتیبه
۱	یک سوم بالای مناره	منار ارسلان جادب (سنگ‌بست) منار خسروگرد (سبزوار) منار نگار (بودیسر، کرمان) منار جامع گرگان منار گلپایگان (اصفهان) منار جامع دامغان (سنان) منار جامع سمنان منار سین (اصفهان) منار زینار (اصفهان) منار بوسیان (اصفهان) منار بسطام (سنان) چهل دختران (اصفهان) منار ساریان (اصفهان) منار علی (اصفهان)
۲	یک سوم میانی مناره	منار جامع دامغان (سنان) منار ساریان (اصفهان)
۳	یک سوم پایین مناره	منار نگار (بودیسر، کرمان) منار گلپایگان (اصفهان)

جدول ۳: محل قرارگیری کتیبه‌های قرآنی در مناره‌های کتیبه‌دار شیوه رازی

مناره بکار رفته‌اند.

در مجموع بررسی آیات نشان می‌دهد ۱۴ مناره شیوه رازی به ۱۶ کتیبه قرآنی مزین شده‌اند. مناره مسجد جامع دامغان و مناره ساربان هرکدام دارای ۲ کتیبه قرآنی و مابقی مناره‌ها هرکدام دارای یک کتیبه قرآنی هستند. با توجه به جدول ۴ از میان این ۱۶ مورد، کتیبه قرآنی مناره چهل دختران و مناره نگار هر یک خود شامل ۵ آیه قرآنی متوالی می‌شوند (آیات ۱ تا ۵ سوره طه و ۱ تا ۵ سوره قدر)؛ بنابراین بدون در نظر گرفتن آیات تکرار شده این مناره‌ها به ۱۹ آیه متفاوت از قرآن کریم مزین شده‌اند. دیگر نکته قابل توجه تکرار آیه ۳۳ سوره فصلت است که می‌تواند نشان از اهمیت مفهوم این آیه در ارتباط با مناره‌ها باشد.

آیات موجود در کتیبه‌ها

منبع اصلی این مطالعه متمرکز بر متن آیات کتیبه‌های قرآنی و بررسی مفهوم آنهاست. آیات به کار رفته در کتیبه‌های مناره‌های شیوه رازی در جدول ۴ آمده‌اند. اطلاعات این جدول حاصل بررسی دیگر پژوهش‌ها و همچنین پیمایش‌های میدانی برای تدقیق آنها بوده است. علاوه بر ارائه متن آیات و تصاویری از کتیبه‌های ذکر شده، توضیحاتی مرتبط با هر کتیبه نیز ارائه شده است. با توجه به این جدول، آیه ۳۳ سوره فصلت بیشترین تکرار را در کتیبه‌نویسی آیات قرآنی در مناره‌ها داشته (در ۶ مناره) و بعد از آن آیه ۱۸ سوره آل عمران است که در دو مناره تکرار شده است. مابقی آیات نیز هرکدام یک بار و بر روی یک

جدول ۴: آیات و ویژگی کتیبه‌های قرآنی در مناره‌های شیوه رازی
تمام تصاویر کتیبه‌ها توسط نگارندگان و در بازه سال‌های ۱۳۹۳ تا ۱۳۹۸ تهیه شده است.

نام مناره	آیه	تصویر کتیبه	متن آیه	توضیح کتیبه
ساربان	سوره حدید: آیه ۳ / ۳		« هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ » ﴿۳﴾	آجری / کوفی بنایی (معقلی)
	سوره فصلت: آیه ۳۳			کاشی برجسته بر زمینه آجری / کوفی ساده
سین				کاشی فیروزه- ای بر زمینه آجری / کوفی ساده
گرگان ^{۱۷}				آجری برجسته / کوفی مشجر
زبار	سوره فصلت: آیه ۳۳		« وَمَنْ أَحْسَنُ قَوْلًا مِمَّنْ دَعَا إِلَى اللَّهِ وَوَعَمِلَ صَالِحًا وَقَالَ إِنَّنِي مِنَ الْمُسْلِمِينَ » ﴿۳۳﴾	کاشی برجسته بر زمینه آجری / کوفی ساده
مسجد جامع سمنان				آجری برجسته / کوفی ساده
ارسلان جاذب				آجری برجسته / کوفی ساده
علی	سوره آل عمران: آیه ۱۸		« شَهِدَ اللَّهُ لَنَنَّهُ لَمَّا إِلَهُ إِلَهًا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُو الْعِلْمِ قَائِمًا بِالْقِسْطِ لَأِلَهُ إِلَّا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ » ﴿۱۸﴾	آجری / کوفی بنایی (معقلی)
مسجد جامع دامغان	سوره آل عمران: آیه ۱۸ و ۱۹ /		« إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ وَمَا اخْتَلَفَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ إِلَّا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْعِلْمُ بَغْيًا بَيْنَهُمْ وَمَنْ يَكْفُرْ بِآيَاتِ اللَّهِ فَإِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ » ﴿۱۹﴾	کاشی / کوفی ترژیینی (معقد یا گره‌دار)
	سوره نور: آیه ۳۵		« اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ » ﴿۳۵﴾	آجری برجسته / کوفی ساده

<p>آجری برجسته / کوفی تزئینی (مشجر)</p>	<p>« طه، مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى، إِلَّا تَذِكْرَةً لِمَنْ يَخْشَى. تَنْزِيلًا مِمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالسَّمَاوَاتِ الْعُلَى » الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى ﴿١-٥﴾</p>		<p>سوره طه ۱۹: آیه ۱-۵</p>	<p>چهل دختران</p>
<p>آجری برجسته / کوفی ساده</p>	<p>« اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ ﴿٢٥٥﴾ »</p>		<p>سوره بقره: آیه ۲۵۵</p>	<p>بسطام</p>
<p>آجری برجسته / کوفی ساده</p>	<p>« ارْكَعُوا وَاسْجُدُوا وَاعْبُدُوا رَبَّكُمْ وَافْعَلُوا الْخَيْرَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ ﴿٧٧﴾ »</p>		<p>سوره حج: آیه ۷۷</p>	<p>برسیان</p>
<p>آجری برجسته / کوفی مشجر</p>	<p>« قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يَغْفِرُ الذُّنُوبَ جَمِيعًا إِنَّهُ هُوَ الْعَفُورُ الرَّحِيمُ ﴿٥٣﴾ »</p>		<p>سوره زمر: آیه ۵۳</p>	<p>گلپایگان</p>
<p>کاشی فیروزه- ای بر زمینه آجری / کوفی تزئینی (معدن یا گره‌دار)</p>	<p>« إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ فِي لَيْلَةِ الْقَدْرِ. وَمَا أَدْرَاكَ مَا لَيْلَةُ الْقَدْرِ. لَيْلَةُ الْقَدْرِ خَيْرٌ مِنْ أَلْفِ شَهْرٍ. تَنْزِيلُ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ. سَلَامٌ هِيَ حَتَّىٰ مَطْلَعِ الْفَجْرِ ﴿١-٥﴾ »</p>		<p>سوره قدر: آیه ۱-۵</p>	<p>نگار</p>
<p>آجری برجسته / کوفی ساده</p>	<p>« وَإِذَا رَأَوْا تِجَارَةً أَوْ لَهْوًا انفَضُوا إِلَيْهَا وَتَرَكُوكَ قَائِمًا قُلْ مَا عِنْدَ اللَّهِ خَيْرٌ مِنَ اللَّهْوِ وَمِنَ التِّجَارَةِ وَاللَّهُ خَيْرُ الرَّازِقِينَ ﴿١١﴾ »</p>		<p>سوره جمعه: آیه ۱۱</p>	<p>خسرورگرد</p>

مروری بر تفسیر آیات موجود

مناره‌های شیوه رازی نیز مانند سایر ابنیه این دوره به کتیبه‌هایی حاوی آیات قرآن کریم مزین شده که انتخاب آیه و مفاهیم مستتر در آن‌ها قابل توجه است. دستیابی به مفاهیم مستتر در آیات قرآنی نیازمند بررسی و ارائه تفسیر موجود از آنهاست. آنچه در جدول ۵ آمده، آیات موجود را به ترتیب تکرار و با تکیه بر تفسیرهای موجود از آنها مرور کرده است. پس از ارائه تفسیرهای موجود از آیات، مفاهیم مستتر در آنها نیز شناسایی و در ستون بعدی جدول ارائه شده‌اند. با توجه به جدول ۵، مفاهیم موجود در کتیبه‌های قرآنی بدین شرح

هستند: ۱- مفاهیم توحیدی، ۲- بیان صفات دعوت‌کنندگان به سوی خدا، ۳- دعوت به سوی خدا، ۴- امر به انجام عبادت (نماز)، ۵- بیان صفات خداوند، ۶- نزول و بیان عظمت قرآن، ۷- بیان مسائل تربیتی و اخلاقی انسان، ۸- هدایت انسان با نور الهی، ۹- یگانگی دین. میزان استفاده از هر کدام از این مفاهیم (با توجه به تفسیر آیات) همان‌طور که در جدول ۵ آمده، بیان صفات دعوت‌کنندگان به سوی خدا، مفاهیم توحیدی و بیان صفات خداوند بیشترین تکرار را در مفاهیم برگرفته از آیات کتیبه‌های قرآنی داشته و دیگر مفاهیم کمتر تکرار شده‌اند.

جدول ۵: تفسیر و مفاهیم مستتر در آیات کتیبه‌های قرآنی - مناره‌های شیوه رازی

شماره آیه	خلاصه تفسیر	مفاهیم مستتر	تکرار
آیه ۳۳ سوره فصلت	این آیه دعوت به سوی خدا (تبلیغ و نشر آئین حق) را بهترین سخن و صفات دعوت‌کنندگان به خداوند (پیامبران، امامان، مؤذنین) بیان می‌کند. هرچند بهترین مصداق این آیه پیامبر (ص) است اما می‌تواند انبیا و یا امامانی که دعوت به سوی حق می‌کردند و یا خصوصاً مؤذنین و تمام منادیان توحید را که واجد این صفات‌اند را در برگیرد. به طوری که گفته‌اند این آیه در مدح بلال حبشی مؤذن مخصوص پیامبر (ص) بوده است (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۲۰: ۲۷۹-۲۷۸). شیخ طوسی نیز اشاره می‌کند که این آیه درباره مؤذنین نازل شده است.	بیان صفات دعوت‌کنندگان به سوی خدا (پیامبران، امامان، مؤذنین)	۶
آیه ۱۸ سوره آل عمران	آیه اشاره به دلایل توحید و خدانشناسی و بیان روشنی این راه دارد (مکارم شیرازی ۱۳۸۰، ج ۲: ۴۶۶). در این آیه گواهی و شهادت خداوند، شهادت ملائکه و اولوالعلم و صاحبان دانش بر وحدانیت خداوند را از دلایل اثبات یگانگی خداوند برشمرده شده است. در شأن نزول آن آمده، بزرگترین شهادت کتاب خدا در این آیه آمده است (محقق ۱۳۵۰، ۱۱۰).	شهادت به یگانگی خدا (توحید) و بیان دلایل	۲
آیه ۱۹ سوره آل عمران	دین نزد خداوند متعالی یکی بیش نبوده و اختلافی در آن نیست و بندگانش را جز به آن دین مأمور نساخته و در تمام کتاب‌هایی که بر پیغمبرانش فرستاده جز همان بیان نکرده است (طباطبایی، ۱۳۷۰، ج ۳: ۲۲۷). آیه بعد از بیان یگانگی معبود (آیه قبل) به یگانگی دین پرداخته است (مکارم شیرازی ۱۳۸۰، ج ۲: ۴۷۰).	اشاره به یگانگی دین	۱
آیه ۵-۱ سوره طه	اشاره کوتاهی به عظمت قرآن و بخشی از صفات جلال و جمال پروردگار دارد (مکارم شیرازی ۱۳۸۰، ج ۱۳: ۱۵۳). همچنین آیه پنجم «الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى» علاوه بر اشاره به صفات خداوند جمله‌ای استیغافی و غیر مربوط به قبل است، که در آن مسئله توحید ربوبیت را که مخ و غرض نهایی دعوت و تذکره است بیان فرموده است (طباطبایی ۱۳۹۶، ج ۱۴: ۱۶۶). آیات ۴ و ۵ سوره طه نیز اشاره کوتاهی به عظمت قرآن و بخشی از صفات جلال و جمال پروردگار (خالقیت و حاکمیت) دارد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۱۳: ۱۵۳).	اشاره به نزول و عظمت قرآن - برشمردن صفات خداوند - توحید ربوبیت	۱
آیه ۲۵۵ سوره بقره (آیه الکرسی)	این آیه والاترین مقام را در میان آیات قرآن دارد و در روایات شیعه و سنی آمده که هر چیزی قلمای دارد و قله قرآن آیه‌الکرسی است (طباطبایی ۱۳۷۰، ج ۲: ۴۷۶؛ آلوسی ۱۴۱۵، ج ۳: ۱۰). این آیه مجموعه‌ای از معارف اسلامی، صفات خداوند (اعم از صفات ذاتی و فعلی) و مخصوصاً مسئله توحید در ابعاد مختلف را در بر گرفته است. این اوصاف که به دوازده بخش بالغ می‌شود و هر کدام می‌تواند ناظر به یکی از مسائل تربیتی انسان باشد قابل دقت است (مکارم شیرازی ۱۳۸۰، ج ۲: ۲۷۷). در این آیه شانزده مرتبه نام خداوند و صفات او مطرح شده است به همین سبب آن را شعار و پیام توحید دانسته‌اند (قرائتی ۱۳۸۸، ج ۱: ۳۹۸). این تنها آیه ای است که در کنار شعار توحید، صفات خداوند نیز مطرح شده است (قرائتی ۱۳۸۸، ج ۱، ۳۹۹).	شعار توحید و بیان صفات خداوند، بیان مسائل تربیتی انسان	۱
آیه ۷۷ سوره حج	در این آیه خداوند انسان را به انجام چهار رکن دستور داده (رکوع، سجده، عبادت و بندگی خدا، انجام عمل خیر) که باعث رستگاری او می‌شود. در واقع امر به رکوع و سجود در این آیه امر به نماز است (طباطبایی، ۱۳۹۶، ج ۱۴: ۵۸۱).	امر به نماز، عبادت‌های دیگر، بندگی خداوند و انجام کارهای خیر	۱
آیه ۳۵ سوره نور	در این آیه خداوند به نور تشبیه شده است؛ که با این نور آسمان و زمین هدایت می‌شوند (قرائتی ۱۳۸۸، ج ۶: ۱۸۷). این آیه نور خدا (نور هدایت الهی) که به دل‌های مؤمنین تابیده شده را به نور تابیده از شیشه چراغ تشبیه کرده است. آن شیشه و مشکات نور را جمع‌آوری نموده و به بیرون منعکس می‌کند و کسانی را که طالب نورند نور می‌دهد یا هدایت می‌کند (طباطبایی ۱۳۷۰، ج ۱۵: ۱۷۶).	هدایت اهل آسمان و زمین با نور هدایت الهی	۱
آیه ۵۳ سوره زمر	این آیه از امیدبخش‌ترین آیات قرآن مجید نسبت به همه گناهکاران است (مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۴۹۹) و به آن‌ها نوید می‌دهد که راه به روی همه شما باز است. رحمت خدا وسیع و گسترده است و شامل همه گناهکاران می‌شود (همان، ۵۰۲). خداوند در این آیه به پیامبر دستور می‌دهند که تا مردم کافر و گناهکار را به عبادت خود دعوت و آنان را به پذیرفتن این دعوت ترغیب کند (طباطبایی ۱۳۷۰، ج ۱۷: ۴۴۲).	دعوت گناهکاران به سوی خود. نهی از ناامیدی از بخشش خداوند	۱
آیات ۵-۱ سوره قدر	این آیات اشاره به عظمت کتاب بزرگ آسمانی است که خداوند نزول آن را به خودش نسبت داده است. (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۷: ۱۸۱). این سوره با اشاره به نزول قرآن در شب قدر آغاز و با بیان اهمیت شب قدر نزد خداوند و برتری آن بر هزار ماه ادامه می‌یابد و با سلام و درود الهی در آن شب پایان می‌پذیرد (همان: ۵۴۲).	اشاره به نزول قرآن در شب قدر و توصیف این شب، بیان عظمت قرآن	۱
آیه ۳ سوره حدید	این آیه اشاره به ۵ صفت خداوند دارد. او به همه چیز احاطه دارد و آغاز و انجام و ظاهر و باطن جهان او است (مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ج ۲۳: ۲۹۹).	بیان صفات خداوند	۱
آیه ۱۱ سوره جمعه	آیه اشاره می‌کند که ثواب و پاداش الهی و برکاتی که از حضور در نماز جمعه و شنیدن مواعظ و اندرزهای پیامبر (ص) و تربیت معنوی و روحانی عائد شما می‌شود قابل مقایسه با هیچ چیز دیگری نیست (مکارم شیرازی ۱۳۷۴، ج ۲۴: ۱۲۹).	اهمیت نماز جمعه و مذمت ترک‌کنندگان آن	۱

بحث و تحلیل

مطالعه از مکان کتیبه‌ها، متن آیات و تفسیر و دستیابی به مفاهیم مستتر در آن‌ها پیش رفت. هرکدام از این بخش‌ها نیز یافته‌هایی را ارائه کرد که پیش‌نیاز تحلیل دقیق‌تر این آیات بوده

مباحث مطرح شده درباره مناره‌های شیوه رازی در بخش اول و تفصیل دقیق‌تر آنها در قالب کتیبه‌های قرآنی مناره‌ها در این

و به پرسش چرایی به‌کارگیری آنها در مناره‌ها کمک خواهند کرد. مطالبی که در ادامه مرور خواهند شد با نگاهی تحلیلی مجموع یافته‌ها را در کنار دیگر گمانه‌زنی‌های مرتبط با مناره‌ها و آیات مورد استفاده - علی‌الخصوص در بحث کاربری - مورد کنکاش قرار داده است. در تحلیل، جهت دستیابی به نتیجه دقیق‌تر علاوه بر یافته‌های این مطالعه، بررسی واژه منار با نگاهی تفسیری، کاربرد آن در دیگر روایات و منابع اسلامی و مروری بر نگاه‌ها و نظرات دیگر محققین معماری اسلامی نسبت به مناره‌ها و کاربری آنها (اشاره شده در بخش ۲ همین مقاله) نیز مدنظر قرار گرفته است.

با توجه به مطالبی که در فرایند این مقاله ارائه شد، مفهوم نزدیک به نیمی از کتیبه‌های قرآنی در مناره‌های شیوه رازی نیز با عملکرد و کاربری آنها (به‌عنوان عنصر هدایت‌کننده راه، امر به نماز و دعوت به‌سوی حق) ارتباط دارد. با این پیش‌فرض که انتخاب آیات کتیبه‌های موجود در آثار معماری بی‌ارتباط با کاربری آنها نیست، دقت در مفاهیم آیات در دستیابی به کاربری قابل توجه است. از جمله این آیات، آیه ۳۳ سوره فصلت است که تکرار این آیه بر مناره‌ها نشان از اهمیت آیه و مفهوم آن دارد همان‌گونه که بلر (۱۳۹۴: ۱۶۰) این آیه را آیه مخصوص مناره‌ها می‌داند. نکته‌ای که اهمیت مفهوم این آیه را در ارتباط با مناره دوچندان می‌کند اشاره وی به ثابت بودن استفاده از این آیه در کتیبه مناره‌ها است که در این مطالعه نیز بررسی آیات آن را تصدیق کرده است. مفهوم ملحوظ در این آیه علاوه بر دعوت به‌سوی خدا و همچنین اشاره به صفات دعوت‌کنندگان می‌تواند دعوتی به دین اسلام تلقی شود. سخن منادیان و انبیاء الهی - که صفات آنها بیان شده - بهترین سخن نامیده شده و اینان به‌عنوان دعوت‌کنندگان مردم به‌سوی خدا، وسیله‌ای برای هدایت هستند.

در همین راستا اشاره به مفاهیم توحیدی و تکرار آن به‌عنوان اولین اصل از اصول دین در برخی دیگر از کتیبه‌ها نیز بی‌حکمت نخواهد بود (آیه ۱۸ سوره آل عمران در دو مناره، ۲۵۵ سوره بقره، آیه ۵ سوره طه) ^{۲۰}. در کنار توحید، اشاره و شناساندن خداوند (خدانشناسی) از طریق بیان صفات او (آیه ۳ سوره حدید، آیه ۲۵۵ سوره بقره، ۵-۱ سوره طه) نیز قابل توجه است. همچنین آیه ۵۳ سوره زمر یعنی دعوت بندگان (گناهکاران) به‌سوی خدا نیز می‌تواند نمودهایی از بخشندگی و دعوت به‌سوی خدا و همچنین هدایت به دین اسلام تلقی شود. گروهی از دیگر موارد نیز مثل دعوت به نماز که در آیه ۷۷ سوره حج آمده، اشاره به نزول قرآن، شب قدر و عظمت این شب و قرآن (قرآن‌شناسی) و همچنین توجه به مسائل تربیتی مانند نهی از ناامید شدن از رحمت خداوند (آیه ۵۳ سوره زمر)، مسائل تربیتی موجود در آیه ۲۵۵ سوره بقره و یگانگی دین در آیه ۱۹ سوره آل عمران از دیگر

مفاهیمی هستند که به‌گونه‌ای معرف دین اسلام و ویژگی‌های آن هستند. علاوه بر موارد اشاره شده، مفهوم آیه ۳۵ سوره نور هم با موضوع هدایت‌کننده راه و انسان‌ها به‌سوی خدا با نور الهی قرابت دارد. در مجموع همان‌طور که در این مطالعه مرور شد، بیشترین مفهوم اجرا شده بر کتیبه‌های مناره‌های شیوه رازی اشاره به موضوع هدایت‌گری است و گروهی دیگر از آنها نیز معرفی دین و خصوصیات آن هستند. البته هدایت‌گری مورد بحث بیشتر متمرکز بر خدا، دین، حق، توحید و نماز است.

علاوه بر کتیبه‌های قرآنی کتیبه‌های با عبارات مذهبی (اسامی و صفات خداوند) نیز قابل توجه‌اند ^{۲۱}. قسمتی از این کتیبه‌ها مانند: «هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ»، «لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ»، «هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ»، «وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ»، «وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ»، «هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ» و «اللَّهُ أَكْبَرُ» عباراتی هستند که در برخی از آیات قرآنی آمده‌اند و یا در کنار هم تشکیل آیه‌ای از قرآن را داده‌اند ^{۲۲}. برخی نیز مانند «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» و یا «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ صَادِقًا مُخْلِصًا مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ»، «الْمَلِكُ اللَّهُ»، «الْعَلِيمُ عِنْدَ اللَّهِ»، «لَا نَبِيَّ بَعْدَ مُحَمَّدٍ» یا «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ» کتیبه‌های مستقلی هستند که تدقیق مفهوم مستتر در آنها می‌تواند کمک‌کننده باشد. جالب‌توجه اینکه در هر دو دسته این عبارات نیز مفاهیم موجود اشاره به توحید، بیان صفات خداوند، نبوت (اشاره به انبیاء الهی) دارند. اشاراتی که موضوع «هدایت» و «نشانه» را تدقیق می‌کنند.

در نهایت باید به این نکته توجه داشت که هدایت زمینی با هدایت آسمانی در اسلام لازم و ملزوم یکدیگرند و نمی‌توان آنها را از هم جدا کرد. این موضوع از خصوصیات دین اسلام است که در مناره‌ها تجلی پیدا کرده است. از طرفی عنصری که کاملاً در گذشته عملکردی بوده و در پیش از اسلام هم وجود داشته، به عنصری مذهبی و نشانه‌ای هم تبدیل می‌شود. بدین ترتیب کاربری پیشین خود را حفظ و کاربری دیگری نیز بر آن حمل خواهد شد. از این‌رو مناره‌ها علاوه بر کاربردهای ظاهری، دارای کارکرد نشانه‌ای هم بوده‌اند. نشانه‌ای برای هدف اصلی اسلام یعنی هدایت انسان. مناره‌ها نیز که قبلاً نقش هدایت‌کننده راه را داشتند، هدایت آسمانی را نیز با خود همراه می‌کنند. باید دقت داشت که اگرچه با توجه به تحلیل‌های مرور شده در این مطالعه به نظر می‌رسد مناره‌ها به‌عنوان محل مختص گفتن اذان کاربری نداشته ولی با توجه به مفاهیم این آیات، تفکر و اعتقاد مردم و معماران این دوره نسبت به مناره‌ها، نمادی برای گفتن اذان، دعوت به نماز و هدایت به‌سوی حق بوده که این موضوع با مفاهیم آیات انتخاب شده برای آنها کاملاً در ارتباط است.

همچنین به نکته دیگری که می‌توان اشاره کرد نقش رسانه‌ای مناره است. دقت در آیات و عبارات مذهبی نشان می‌دهد که صفات و ویژگی‌های دین اسلام و شرح صفات خداوند از مواردی

است که بر بدنه مناره‌ها (با کتیبه‌ها) نقش می‌بندد. از این رو می‌توان مناره را با توجه به نقش معرف دین و هدایت آن، با نقش رسانه نیز همراه کرد و در مجموع مناره را می‌توان به‌عنوان «رسانه‌ای برای هدایت» شناخت (تصویر ۳). علاوه بر این باید توجه داشت که مناره با توجه به فرم کالبدی، در مقیاس‌های متنوع می‌تواند نقش ایفا کند. در مقیاس کلان (شهر و مناطق پیرامون شهر) به‌عنوان نشانه‌ای برای شناخت شهر و عناصر مهم

آن^{۳۳} و در مقیاس خرد (کالبد مناره به‌صورت منفرد) به‌عنوان بنایی خاص و جزئی از یک مجموعه معماری که عموماً مسجد است. از این رو مناره به‌عنوان «رسانه‌ای برای هدایت» در مقیاس کلان با نگاه دعوت‌کنندگی و جذب انسان به سمت شهر و مجموعه مذهبی و در مقیاس خرد در قالب ارائه متون تبلیغی و محتوای هدایت‌کننده در قالب متن کتیبه‌ها و آیات مورد استفاده در آنها به هدف خود دست‌یافته است.

تصویر ۳: ساختار کلی بررسی‌های تحلیلی در مناره‌ها

نتیجه‌گیری

با توجه به بررسی‌های انجام شده در قالب این مطالعه - که با نگاه ویژه به کتیبه‌ها و علی‌الخصوص آیات و مفاهیم به کار رفته در آن‌ها - شکل گرفت، می‌توان دریافت که موضوع انتخاب آیات کتیبه‌ها علاوه بر اینکه هدفمند بوده می‌تواند در تدقیق عملکرد آثار معماری نیز کاربردی باشد. در پاسخ به پرسش اول تحقیق، علاوه بر دقتی که در پرکاربردترین آیه (۳۳ سوره فصلت) انجام شد، بررسی دیگر آیات نیز مؤید یک همپوشانی در مضمون آیات بکار رفته است. تکرار مفاهیمی مثل «هدایت»، «مفاهیم توحیدی» و «خداشناسی» در این زمینه قابل توجه‌اند. بر طبق مضامین آیات، مناره‌ها محلی هستند که بیشتر بر روی آنها نوای مسلمانی، شهادتین، سرود توحید و بیان یگانگی خداوند و دین او دیده می‌شود. نکته قابل‌تأمل در این آیات اینک هیچ آیه‌ای اشاره به مفاهیم نهی‌کننده، کفر و عذاب نداشته و تمام آیات رنگ دعوت، هدایت، شناخت و امید داشته‌اند. با توجه به اینکه انسان معمولاً با شناخت به سمت چیزی جذب و یا از آن دفع می‌شود، وجود این مفاهیم بر کتیبه مناره‌ها نشان‌دهنده رسانه‌ای برای ارائه این مفاهیم در جهت جذب به‌سوی حق خواهد بود.

شهر (مسجد) باشد. مضمون آیات مورد استفاده از یک طرف و فرم کالبدی مناره از طرف دیگر دلالت مستقیمی بر کاربری نشانه‌ای آن دارد. از این رو بیشتر باید مناره را نماد و نشانی برای اذان، دعوت به نماز و هدایت به‌سوی حق و در کل رسانه‌ای برای هدایت (زمینی و آسمانی) دانست.

علاوه بر این تقرب معنایی بین «آیات موجود در کتیبه» با «عملکرد بنایی که کتیبه‌ها بر آن نقش می‌بندد» شایان توجه است. در این راستا کتیبه‌ها در معماری تنها یک عبارت مذهبی یا تزئینی نیستند بلکه می‌توانند بر محدوده عملکردی بنا نیز صحنه بگذرانند. همین موجب شد تا در این مطالعه تلاش شود مناقشه بین مناره‌ها و عملکرد و خوانش‌های چندگانه‌ای که درباره آنها وجود داشت به نتیجه‌ای هم سو در جمع بین آرا منتج شود. این نوع نگاه در دیگر آثار معماری - علی‌الخصوص در دوران اسلامی که استفاده از کتیبه‌نگاری در معماری قابل توجه است - نیز می‌تواند به‌عنوان چشم‌انداز پژوهش مورد دقت نظر قرار گرفته و پاسخگوی پرسش‌ها و تفاوت دیدگاه‌های مربوط به بُعد عملکردی در دیگر آثار معماری باشد.

سپاسگزاری:

بدینوسیله از دکتر فرهاد خسروی بیژانم، دکتر پرویز هلاکوئی، سعید سعیدپور و الهام کرامت‌لو به جهت همراهی ارزشمند ایشان در دستیابی به اطلاعات تکمیلی برخی از مناره‌های مورد بررسی در این پژوهش صمیمانه قدردانی می‌گردد.

در پاسخ به پرسش دوم تحقیق، همراه با مفاهیم مستتر در آیات، اشارات به موضوع نماد و نشانه - که در بخش تحلیل مرور شد - نباید نادیده انگاشته شود. مناره یک نشانه منظری در شهر اسلامی است که می‌تواند معرف مکان قلب مذهبی

۱. پیشنهاد می‌شود برای اطلاعات بیشتر در این باره نگاه کنید به فصل اول و دوم در (Bloom, 2013).
  ۲. خطبه ۷/۱۴۴ «این الإبصار اللامحة الی منار التقوی: کجایند چشم‌های دوخته شده بر نشانه‌های پرهیزگاری»
  ۳. خطبه ۱۲/۱۵۱ «و تلثم منار الدین: نشانه‌های دین را خراب می‌کنند».
  ۴. خطبه ۲/۸۹ «قد درست منار الهدی: نشانه‌های هدایت، کهنه و ویران شده بود» و همچنین در خطبه ۱۹۸، «مَنَارٌ اقْتَدَى بِهَا سَفَارَهَا: نشانه همیشه استواری است که روندگان راه حق با آن هدایت شوند»، در ادامه «مُشْرِفُ الْمَنَارِ» ترجمه شده به «نشانه‌ای بلند پایه»
  ۵. خطبه ۱/۱۹۶ «بعثه حین لا علم قائم و لا منار ساطع: خداوند هنگامی پیامبر صلی الله علیه و آله را مبعوث فرمود که نه نشانه‌ای از دین الهی برپا و نه چراغ هدایتی روشن بود» و همچنین نامه ۸۲/۳۱ «و اخذت بابصارهم عن منار الهدی: دیدگانشان را از چراغ هدایت بپوشانند».
  ۶. خطبه ۴۶/۹۱ «و نصب لهم منارا واضحة علی اعلام توحیده: و برای آنها نشانه‌های روشن قرار داد تا به توحید او بال گشایند».
  ۷. وی معتقد است که هیچ ارتباطی بین برج‌ها (مناره‌های بلند مانند مناره‌های دوره سلجوقی) و اذان وجود ندارد.
  ۸. وی اشاره می‌کند که به‌طور کلی چنین به نظر می‌رسد که ارتباطی بین مناره و عملکرد آن برای گفتن اذان وجود ندارد. پشت‌بام مسجد و یا حتی بلندی ساختمان محل مناسب برای این منظور است. بخصوص در مناره‌های بلندتر از ۵۰ فوت.
  ۹. وی معتقد است که ایجاد مناره‌های برافراشته گویای این حقیقت است که مناره تنها به‌عنوان محل پرتوافکنی چراغ‌ها و گفتن اذان و فراخوانی برای نماز مورد استفاده قرار نگرفته، بلکه بیشتر برای زینت مساجد بکار می‌رفته است.
  ۱۰. وی به نقل از زکی محمدحسن دانشمند مصری اشاره می‌کند: مناره‌های ایرانی به‌واسطه ارتفاع زیادی که داشته برای اذان‌گویی بکار نمی‌رفت و اذان‌گو بالای بام مسجد اذان می‌داده است و درواقع این مناره‌ها بیشتر برای زینت بنا بکار می‌رفته است.
۱۱. Content Analysis
۱۲. البته ممکن است در بالای مناره کتیبه‌ای وجود داشته که در وضعیت فعلی تخریب شده و حتی شواهدی از متن کتیبه در منابع معتبر نیز موجود نبوده؛ در این موارد مناره فاقد کتیبه در نظر گرفته شده است. همچنین این روش برخورد درباره قسمت‌های تخریب شده از یک کتیبه - که شواهدی از آن در دسترس نیست و در منابع نیز به آن‌ها اشاره نشده - صادق است.
  ۱۳. کیانی (۱۳۸۵، ۳۶۵) مناره میدان کهنه قم را سلجوقی-

- زندیه و مناره ندوشن یزد را سلجوقی- صفوی معرفی کرده است.
۱۴. بعنوان نمونه در مناره فیروزآباد بردسکن (اسماعیلی ۱۳۹۴، ۱۰) هم نام بانی و هم سازنده بر روی مناره نوشته شده است.
  ۱۵. این کتیبه در بالای مناره مسجد جامع ساوه (در وضعیت کنونی) قرار دارد که بدین شرح است: «بسم الله الرحمن الرحيم اطال الله بقاء مولانا عبدالله و ولیه و خلیفه المال المست (ظهر) (ب) الله امیر المؤمنین: به نام خدای بخشنده مهربان. خداوند بقای مولانا عبدالله، ولی و جانشین او را طولانی کند» (فراهانی ۱۳۸۰، ۶۸)
  ۱۶. قسمت زیادی از کتیبه مناره شش ناو استان مرکزی در حال حاضر فرو ریخته است؛ و تنها عبارت «لا اله الا الله» از این کتیبه باقیمانده است؛ بنابراین مشخص نیست متن این کتیبه آیه قرآنی بوده و یا عبارت مذهبی. با توجه به این شرایط مناره مذکور در بررسی‌ها لحاظ نشده است.
  ۱۷. نیستانی (Neyestani, 2008, 176) اشاره می‌کند که در متن کتیبه منار گرگان (استرآباد) علاوه بر آیه ۳۳ سوره فصلت، بخشی از آن شامل نام سازنده منار است.
  ۱۸. عدل (۱۳۶۱، ۲۲۹) این کتیبه را آیه ۲۵ سوره نور ذکر کرده است ولی در منابع مختلف از جمله داودیان (۱۳۹۳: ۱۴۴) آیه ۳۵ سوره نور معرفی شده است. با توجه به بازدید میدانی آیه ۳۵ این سوره صحیح است.
  ۱۹. در حالیکه آزاد (۱۳۹۳، ۴۹) کتیبه را آیه ۳ و ۴ سوره طه معرفی کرده ولی این موضوع در مفهوم استنباط شده از آیه تغییری ایجاد نمی‌کند.
  ۲۰. لازم به ذکر است آیه ۱۸ سوره آل عمران و ۲۵۵ سوره بقره به توحید خالقیت و آیه ۵ سوره طه به توحید ربوبیت اشاره دارند.
  ۲۱. در مناره‌های این دوره عباراتی به خط کوفی بنایی (معللی) یا ساده به شکل موتیف‌های تکرار شونده، اجرا شده‌اند.
  ۲۲. بعنوان نمونه آیه ۳ سوره حدید که بصورت کتیبه‌های منفرد کوفی معللی بر روی بدنه مناره ساربان شکل گرفته است.
  ۲۳. مناره بعد از ورود اسلام نشانه‌ای برای برخی شهرهای اسلامی شد، بعنوان نمونه: استانبول (اضافه‌شدن مناره به کلیساها و تبدیل آن‌ها به مسجد) و شهر قاهره که معروف به شهر هزار مناره است.

۱. آزاد، میترا (۱۳۹۳) «بررسی سه مناره مهم دوره سلجوقی چهل دختران اصفهان، تاریخانه دامغان و مسجد جامع ساوه»، مطالعات معماری ایران، دوره ۱، شماره ۵، صص ۳۹-۵۶.
۲. آلوسی، محمود بن عبدالله (۱۴۵۰) روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، بیروت، لبنان، دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون
۳. اتینگهاوزن، ریچارد و الگ گرابار (۱۳۷۸) هنر و معماری اسلامی، ترجمه یعقوب آژند، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها، سمت.
۴. اسماعیلی، مژگان (۱۳۹۴) «مناره فیروزآباد بردسکن»، اثر دوره ۳۶، شماره ۷۱، صص ۳-۱۲.
۵. بلر، شیلا (۱۳۹۴) نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین. ترجمه مهدی گلچین عارفی، تهران، متن.
۶. پروچازکا، امجد بوهومیل (۱۳۷۳) معماری مساجد جهان، ترجمه حسین سلطان زاده، تهران، امیرکبیر.
۷. پورشعبانین، زهرا (۱۳۹۹) «پژوهشی در مضامین کتیبه‌های قرآنی مناره‌های شاخص اسلامی در ایران»، فرهنگ و تمدن قرآن، دوره ۱، شماره ۱، صص ۸-۲۷.
۸. پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۶) سبک‌شناسی معماری ایرانی، تهران، سروش دانش.
۹. حاتم، غلامعلی (۱۳۷۹) معماری اسلامی ایران در دوره سلجوقیان، تهران، مؤسسه انتشارات جهاد دانشگاهی.
۱۰. حاتم، غلامعلی و نفیسه استیری (۱۳۸۸) «بررسی تزیینات آجرکاری در مناره خسروچرد سبزوار»، نقش‌ماهی، دوره ۲، شماره ۳، صص ۴۵-۵۲.
۱۱. حاجی‌زاده باستانی، کریم و اسماعیل معرفی اقدم و سعید ستارنژاد و فریبرز طهماسبی (۱۳۹۷) «جستاری بر جانمایی آیات قرآنی و سایر کتیبه‌ها در بناهای دوره اسلامی بر اساس مضامین آن‌ها (پژوهشی بر مقابر دوره سلجوقی شمال غرب ایران)»، مطالعات باستان‌شناسی پارسه، دوره ۲، (شماره ۳)، صص ۱۳۳-۱۴۸.
۱۲. خطیب کرمانی، حسن (۱۳۶۲) ملخص اللغات، تهران، علمی و فرهنگی.
۱۳. داعی‌الاسلام، محمدعلی (۱۳۶۶) فرهنگ نظام فارسی به فارسی، تهران، دانش.
۱۴. دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۳۷) لغت‌نامه دهخدا (نسخه دیجیتالی) بر اساس نسخه فیزیکی ۱۵ جلدی.
۱۵. داودیان، معصومه (۱۳۹۳) سیر تحول معماری و شهرسازی دامغان در قرون اولیه اسلامی، تهران، گنجینه هنر.
۱۶. رحیمی آریایی، افروز و نیما ولی‌بیگ و سید اصغر محمودآبادی (۱۳۹۸) «گونه‌شناسی شکلی کتیبه‌های کوفی در مساجد و مناره‌های شیوه رازی و آذری در استان اصفهان»، دو فصلنامه تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگاری، سال ۲۸، شماره ۲۲، صص ۷ تا ۳۸.
۱۷. رضازاده اردبیلی، مجتبی و ندا اسدی جعفری (۱۳۹۷) «مطالعه تطبیق‌پذیری تزیینات متبرکة کتیبه‌ها در مناره‌های مسجد گوهرشاد و مسجد شاه مشهد»، هنرهای زیبا - معماری و شهرسازی، دوره ۲۳، شماره ۱، صص ۵۵-۶۶.
۱۸. زمانی، عباس (۱۳۵۱) «مناره و مناره‌های تزیینی در آثار تاریخی اسلامی ایران»، هنر و مردم، دوره ۱۱، شماره ۱۲۱، صص ۶۲-۷۲.
۱۹. ساریخانی، مجید و اکبر شریفی‌نیا و طیبه شاکرمی (۱۳۹۴) «کتیبه‌نگاری آیات قرآنی بر مناره‌های سلجوقی»، نگارینه هنر
- اسلامی، دوره ۲، شماره ۷ و ۸، صص ۱۴-۴.
۲۰. شایسته‌فر، مهناز (۱۳۸۷) «تزیینات کتیبه‌ای مسجد وکیل شیراز»، کتاب ماه هنر، سال ۱۱، شماره ۱۲۰، صص ۶۴-۷۵.
۲۱. شکفته، عاطفه (۱۳۹۴) «مضمون کتیبه‌های قرآنی در محراب‌های گچی عصر ایلخانی»، پژوهش‌های معماری اسلامی ایران، دوره ۳، (شماره ۳)، صص ۱۰۴-۱۱۸.
۲۲. شکفته، عاطفه (۱۳۹۴) «تزیینات آجرکاری سلجوقیان و تداوم آن در تزیینات دوران خوارزمشاهی و ایلخانی»، پژوهش‌های معماری اسلامی ایران، دوره ۳، شماره ۱ (شماره پیاپی: ۶)، صص ۸۴-۱۰۴.
۲۳. صالحی‌کاخکی، احمد و شادابه عزیزپور (۱۳۹۱) «تأملی در کتیبه‌ها و نقوش مسجد جامع زواره»، پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، دوره ۲، شماره ۲، صص ۹۷-۱۲۰.
۲۴. صفی پوری، عبدالرحیم بن عبدالکریم (۱۲۹۸ق) منتهی‌الارب فی لغه العرب. کلکته، دارالطباعة کربلائی محمدحسین طهرانی.
۲۵. طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۷۰) تفسیر المیزان، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، تهران، بنیاد علمی و فکری علامه طباطبایی.
۲۶. ترجمه ناصر مکارم شیرازی، تهران، مؤسسه تحقیقات و نشر معارف اهل‌البیت.
۲۷. عالمی، بابک و صدیقه کمالی زارچی و نغمه اسدی چیمه (۱۳۹۸) «نخستین یادگار دوران اسلامی کاشان؛ بررسی فرم، سازه و شیوه ساخت مناره مسجد جامع کاشان»، مطالعات معماری ایران، دوره ۸، شماره ۱۵، صص ۵-۲۵.
۲۸. عدل، شهریار (۱۳۶۱) «کتیبه کاشی منار مسجد جامع دامغان»، اثر، دوره ۳، شماره ۷ و ۸، صص ۲۹۷-۳۰۲.
۲۹. فراهانی، ابوالفضل (۱۳۸۰) مسجد جامع ساوه، بازخوانی کتیبه‌ها عبدالله قوچانی، تهران، مؤسسه انتشارات تعاون سازمان میراث‌فرهنگی کشور.
۳۰. فرخی، علی و امیر اکبری (۱۳۹۲) «بررسی میل، مناره‌های خراسان (با تکیه بر نقش سازه‌ای و محتوای کتیبه‌های آن‌ها)»، پژوهش‌نامه تاریخ، دوره ۸، شماره ۳۲، صص ۱۱۱-۱۳۶.
۳۱. قاسمی سیچانی، مریم و فاطمه قنبری شیخ شبانی و محبوبه قنبری شیخ شبانی (۱۳۹۶) «تحلیل مضمون کتیبه‌های قرآنی ورودی‌ها و محراب‌های مسجد جامع اصفهان»، پژوهش‌های معماری اسلامی، دوره ۵، شماره ۳، صص ۴۹-۶۵.
۳۲. قرائتی، محسن (الف) (۱۳۸۸) تفسیر نور، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۳۳. قرائتی، محسن (ب) (۱۳۸۸) تفسیر نماز، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
۳۴. قوچانی، عبدالله (۱۳۶۷) «بررسی کتیبه‌های تاریخی مجموعه نظنز و مسجد جامع نائین»، اثر، دوره ۱۷، شماره ۲۶ و ۲۷، صص ۱۳۲-۱۴۲.
۳۵. کارگری آریان، لطفاله و احمد صالحی کاخکی و محمد خزائی (۱۴۰۰) «بررسی و بازخوانی انتقادی کتیبه‌های مناره فیروزآباد ترشیز (بردسکن) و تاریخ‌گذاری بنا»، فصلنامه صفه، دوره ۳۱، شماره ۲ (شماره پیاپی: ۹۳)، صص ۱۴۹-۱۶۲.
۳۶. کیانی، محمد یوسف (۱۳۸۵) معماری ایران دوره اسلامی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۳۷. دوره اسلامی، تهران، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
۳۸. گدار، آندره و یدا گدار و ماکسیم سیرو و دیگران (۱۳۸۷) آثار ایران،

- ترجمه ابوالحسن سروقد مقدم، مشهد، بنیاد پژوهش‌های اسلامی. ۳۹. گروه، ارنست و جیمز دیکی و الگ گرابر و الینور سیمز و راند لیوکاک و دالو جونز و گای پیتر بریج (۱۳۸۰) معماری جهان اسلام (تاریخ و مفهوم اجتماعی آن)، ترجمه یعقوب آژند، تهران، مولی.
۴۰. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی (بی تا) بحار الأنوار، با همکاری محمدباقر بهبودی، محمدمهدی خرسان، عبدالرحیم ربانی شیرازی، یحیی عابدی زنجانی، علی اکبر غفاری، و دیگران، ج ۲۳، بیروت-لبنان، دار احیاء التراث العربی.
۴۱. مخلصی، محمدعلی (۱۳۹۰) «پژوهشی اجمالی در تاریخ احداث و معماری منار گلپایگان»، در کتاب باستان‌شناسی ایران در دوره اسلامی (۴۳) مقاله در بزرگداشت استاد دکتر محمد یوسف کیانی، همدان، دانشگاه بوعلی سینا، صص ۶۷۰-۶۷۹.
۴۲. محقق، محمدباقر (۱۳۵۰)، نمونه بینات در شأن نزول آیات از نظر شیخ طوسی و سایر مفسرین عامع و خاصه، تهران، اسلامی.
۴۳. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۰) تفسیر نمونه، جلد ۱، ۲، ۱۳ و ۱۴، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۴۴. _____ (۱۳۷۴) تفسیر نمونه، جلد ۱۹، ۲۰ و ۲۳، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۴۵. _____ (۱۳۷۱) تفسیر نمونه، جلد ۲۷، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
۴۶. نجفی، علی (۱۳۸۱) «تحقیقی پیرامون مناره (۱)»، درس‌هایی از مکتب اسلام، سال ۴۲، شماره ۶، صص ۶۲-۶۸.
۴۷. نقوی قائنی، محمدتقی (۱۳۷۸) شح زیارت جامعه کبیره، ج ۱، تهران، مؤسسه الصادق (ع).
۴۸. ویلبر، دونالد نیوتن (۱۳۹۳) معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانان، ترجمه عبدالله فریبا، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
۴۹. ویلبر، دونالد نیوتن و لیزا گلمبک و رننا هلد (۱۳۷۴) معماری تیموری در ایران و توران، ترجمه کرامت‌الله افسر و محمد یوسف کیانی، تهران، علمی و فرهنگی.
۵۰. هیلن برانند، رابرت (۱۳۸۶) معماری اسلامی، ترجمه ایرج اعتصام، تهران، شرکت پردازش و برنامه‌ریزی شهری.
۵۱. هنرفر، لطف‌الله (۱۳۴۴) گنجینه آثار تاریخی اصفهان، اصفهان، کتاب‌فروشی ثقفی.
52. Bloom, J. M. (2013) *The Minaret*. Edinburgh University Press.
53. Bloom, J. M. (1991) "Creswell and the Origins of the Minaret". *Muqarnas*, vol. 8, 1991, pp. 55-58. JSTOR. Accessed 16 Jun. 2022.
54. Bloom, J. M. (1989) *Minaret: Symbol of Islam*. Oxford University Press.
55. Grabar, O. (1988) *The Formation of Islamic Art*. London: Yale University Press
56. Neyestani, J. (2008) "Does the Astarābād Mosque belong to the Seljūqi era?". *Central Asiatic Journal*, 52 (2), pp.173-185